

DOI: [10.32702/2307-2156-2021.1.7](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.1.7)

УДК 323.39 (477)

*Л. В. Антонова,
д. держ. упр., професор,
професор кафедри обліку і аудиту,
Чорноморський національний університет ім. П. Могили, м. Миколаїв, Україна
ORCID ID: 0000-0003-2975-6453*

*А. В. Антонов,
д. держ. упр., доцент, професор кафедри економічної безпеки, публічного управління та
адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-0495-7056*

ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА УДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

*L. Antonova
Doctor of Sciences in Public Administration,
Professor of the Department of Accounting and Auditing of the
Petro Mohyla Black Sea National University
A. Antonov
Doctor of Sciences in Public Administration,
Professor of the Department of Economic Security,
Public Administration and Management of the State University «Zhytomyr Polytechnic»*

THE INFLUENCE OF CIVIL SOCIETY ON IMPROVING THE ELECTORAL PROCESS

Статтю присвячено встановленню особливостей впливу громадянського суспільства на виборчий процес та його удосконалення шляхом налагодження діалогу з органами публічного управління та представниками політичних партій. Встановлено, що для України характерною є наявність низки негативних факторів, котрі чинять вплив на проведення виборчого процесу згідно демократичних принципів та міжнародних стандартів. Зазначається, що завданням інститутів громадянського суспільства повинен стати контроль, моніторинг та загалом взаємодія як з органами публічної влади, так і з політиками. Встановлено, що для органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства важливим є те, що високий рівень правосвідомості громадян може бути одним з найбільш вагомих та ефективних засобів забезпечення належної реалізації ними своїх виборчих прав. Зроблено висновок, що громадськість може ініціювати, а влада підтримати зміни у державній інформаційній політиці. Підґрунтям для цього є те, що масова дезінформація являє собою реальну загрозу виборчому процесу та вільному демократичному формуванню представницьких органів. Сьогодні постала необхідність в актуалізації практики інформаційної аналітики, вироблення стратегії та тактики подолання проблем інформаційного характеру в умовах виборчого процесу.

The article is devoted to establishing the peculiarities of the influence of civil society on the electoral process and its improvement by establishing a dialogue with public administration bodies and representatives of political parties. It is noted that in general, civil society should influence the efficiency of public authorities, improve existing governance mechanisms in all spheres of life, including the formation of representative government. It is established that Ukraine is characterized by a number of negative factors that affect the election process in accordance with democratic principles and international standards. It is noted that the task of civil society institutions should be control, monitoring and general interaction with both public authorities and politicians. This allows the public to benefit from dialogue between the authorities, politicians and the public. Thus, the election process can be improved through a joint agreement on civilized, ethical, conscious actions by all participants in the election process. It is established that it is important for public authorities and civil society institutions that a high level of legal awareness of citizens can be one of the most important and effective means of ensuring the proper exercise of their voting rights. This, in turn, affects the formation of government bodies, their further functioning and meeting the needs of society. It is concluded that the public can initiate and the government can support changes in the state information policy. The reason for this is that mass disinformation poses a real threat to the electoral process and the free democratic formation of representative bodies. Today there is a need to update the practice of information analytics, strategy and tactics to overcome information problems in the election process.

It was emphasized that civil society should influence the efficiency of public authorities, the improvement of existing governance mechanisms in all spheres of life, including the formation of representative government. If the country has a developed civil society, then avoiding a certain part of the problems of the electoral process is only a matter of time. Moreover, in Ukraine this is possible if we rely at least on the provisions of the Constitution.

The task of civil society institutions should be to control, monitor and generally interact with both public authorities and politicians. This allows the public to benefit from dialogue between the authorities, politicians and the public. Thus, the election process can be improved through a joint agreement on civilized, ethical, conscious actions by all participants in the election process.

Ключові слова: виборчий процес; громадянське суспільство; органи публічної влади; представницька влада; державна інформаційна політика; правосвідомість.

Key words: electoral process; civil society; public authorities; representative power; state information policy; legal awareness.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В сучасному публічному управлінні демократичні вибори вважаються єдиним ефективним механізмом спадкоємства влади та представництва громадських інтересів. Саме через активну участь у виборчих процесах різних політичних партій, можливість вільного висловлення своїх поглядів та політичних вподобань, свободу волевиявлення громадян й неупереджений підрахунок голосів забезпечується легітимність влади. Це дає можливість говорити про зріле громадянське суспільства, котре виражається готовністю громадян самостійно або через об'єднання співпрацювати із владою, допомагати у вирішенні нагальних проблем, брати на себе відповідальність, приймати активну участь у суспільно-політичному житті.

Політична конкуренція має проявлятися у законних та етичних діях з боку усіх учасників виборчого процесу. Звісно, що органи публічної влади зі свого боку докладають зусиль щодо нормативно-правового забезпечення процесів передання представницької влади, забезпечують організацію, контроль, інформаційний супровід тощо. Проте, не можна недооцінювати роль громадянського суспільства, інститути якого мають можливість та повинні залучатися до нормотворчості, організації інформаційно-освітньої роботи, ведення моніторингу за дотриманням діючих норм щодо виборчого процесу тощо. Не викликає сумнівів той факт, що за умов розвиненого громадянського суспільства влада фактично не може бути узурпована, отримана з порушенням демократичних принципів або завойована через використання популістські лозунги, використання брудних технологій під час виборів тощо.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Особливості виборчого процесу в Україні, використання різних виборчих технологій, вплив громадянського суспільства на організацію та проведення виборчого процесу розглядається у працях таких

дослідників, як Каламаж Р., Кравченко В., Махно А., Муж В., Папахян Т., Піляй А., Поліщук І., Рум'янцева С., Савков А., Сопілко І., та інші. За умови різнобічного розгляду виборчого процесу, громадянського суспільства та їх взаємного впливу, наразі актуальним є дослідження удосконалення виборчого процесу та впливу громадянського суспільства на це.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Дослідження має на меті встановлення особливостей впливу громадянського суспільства на виборчий процес та його удосконалення шляхом налагодження діалогу з органами публічного управління та представниками політичних партій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Як стверджують дослідники, одним з факторів, що заважають вільному перебігу виборчих процесів, є політичне насилля. Воно може виражатись у організованій діяльності з маніпулювання виборчим процесом, розпалювання ворожнечі, розповсюдження неправдивої інформації, залякування, моральний або фізичний тиск на будь-кого з учасників. Для протидії цьому явищу міжнародним співтовариством розробляються стратегії розвитку демократії, котрі в тому числі базуються й на проведенні вільних, справедливих та конкурентних виборів. Серед складових подібної стратегії – ведення науково-аналітичної та просвітницької роботи з метою підвищення довіри до виборчого процесу, органів публічної влади, політичних партій тощо [3].

У світовій практиці є багато прикладів, коли виборчі процеси проводилися у недемократичний спосіб або зі значними порушеннями діючих норм законодавства, а самі результати породжували незадоволення та провокували супротив з боку політичних сил та активної частини громадян. У свою чергу в таких ситуаціях одним з можливих варіантів є придушення спротиву з боку політичних сил та осіб, котрі отримали владу. Для уникнення такої практики у державі має бути розвинене громадянське суспільство, котре зможе вплинути на ситуацію, допомогти вирішити її або навіть уникнути такої ситуації.

Загалом громадянське суспільство має впливати на підвищення ефективності органів публічної влади, удосконалення діючих механізмів управління в усіх сферах життєдіяльності, в тому числі й щодо питань формування представницької влади.

Спеціалісти відмічають, що для України характерною є наявність низки негативних факторів, котрі чинять вплив на проведення виборчого процесу згідно демократичних принципів та міжнародних стандартів [4]. Серед них, беззаперечно, називають недосконалість українського законодавства та вади механізму контролю та загалом організації виборчого процесу. Далі називають блок факторів що здебільшого залежить від політичних партій, їх діяльності, готовності отримати перемоги будь-яким шляхом. Звісно, порушення виборчого законодавства може здійснюватися у тому числі й представниками органів публічної влади, однак це відбувається під впливом політичних партій, політичних осіб. Причиною тут можуть бути як особисті політичні інтереси, так і наявність корупційної складової. Щодо «брудних» політичних технологій, то їх використання цілком залежить від політиків та політичних технологів, що ними використовуються. Щодо низького рівня правової та політичної культури, то це багато в чому залежить від самого суспільства, самих громадян, котрі проявляють байдужість до політичного життя своєї країни (рис. 1).

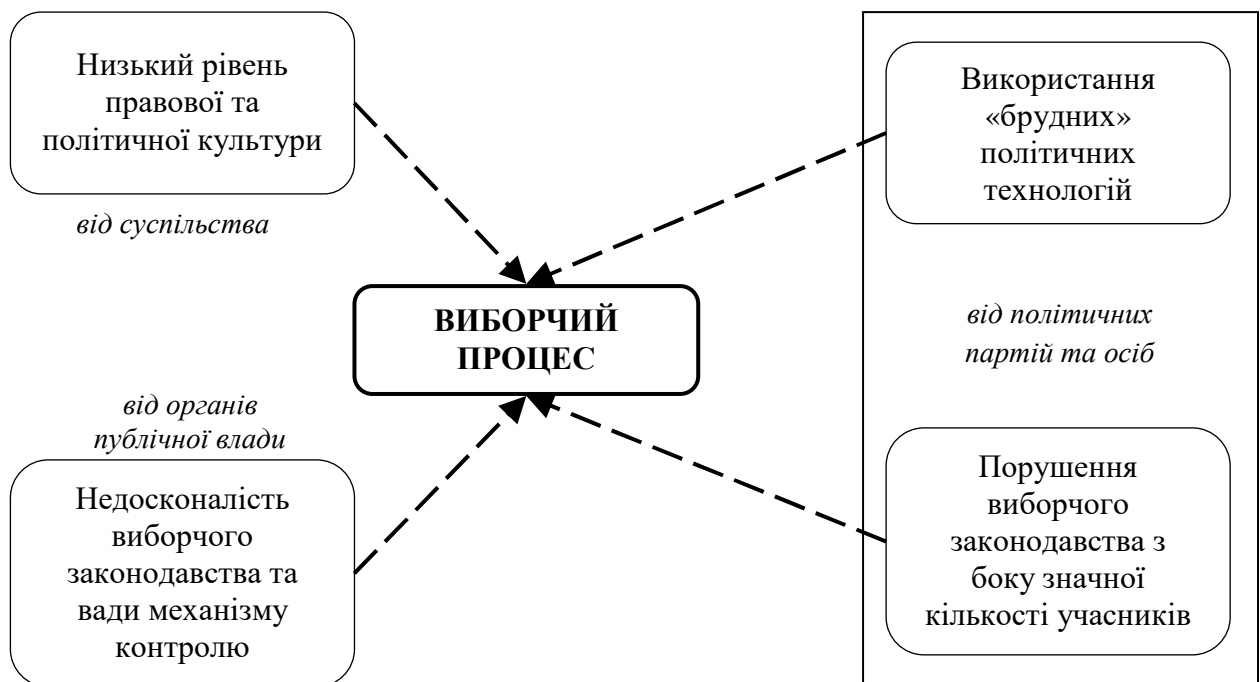

Рис. 1. Негативні фактори впливу на проведення виборчого процесу

Як можна побачити, зазначені негативні фактори є комплексними та можуть залежати від влади, від політиків або від суспільства, але, покладаючись на досвід розвинених країн, варто відмітити можливість значного впливу саме суспільства. Організовані та активні громадяни можуть:

- по-перше, не чекаючи зовнішньої участі займатися саморозвитком, цікавитись політичними питаннями або слідувати за змінами у діючому законодавстві;
- по-друге, бути активними по відношенню до органів влади, приймати участь у розробці, затвердженні та застосуванні норм;
- по-третє, залучатися до контролю за виконанням цих норм будь-ким без винятку (закон для всіх однаковий);
- по-четверте, протистояти «брудним» політичним технологіям завдяки своєму рівню політичної культури та опосередковано приймаючи участь у діяльності політичних партій.

Отже, якщо в країні сформовано розвинуте громадянське суспільство, то уникнення певної частки проблем виборчого процесу є лише питанням часу. При чому в Україні це можливе якщо спиратись хоча б на положення Конституції [2] (табл. 1).

Таблиця 1.

Положення Конституції України щодо прав громадян в умовах виборчого процесу

Стаття	Закріплена норма
ст. 5	народ є єдиним джерелом влади у державі та ніхто не може узурпувати її
ст. 8	визнання верховенства права
ст. 15	забезпечення ідеологічної та політичної багатоманітності, заборона цензури
ст. 19	органи публічної влади та їх представники повинні діяти лише в межах законодавства
ст. 23	кожна людина має обов'язки перед суспільством щодо розвитку своєї особистості
ст. 28	право людини вимагати поваги до власної гідності
ст. 32	неприпустимість збирання, поширення та використання у будь-який спосіб конфіденційної інформації
ст. 34	гарантія свободи думки та свободу вираження власних поглядів
ст. 36	право на об'єднання у громадські організації, політичні партії, професійні спілки з метою задоволення своїх соціально-політичних, економічних та інших інтересів
ст. 38	право приймати участь в державно-управлінських справах, обирати та бути обраними до представницьких органів

Завдяки цим положенням громадянське суспільство може організувати свою діяльність в умовах виборчого процесу, чинити вплив на прийняття управлінських рішень, взаємодіяти або протидіяти політичним партіям, допомагати широкій громадськості розвиватися та бути активними у суспільно-політичному житті, бути не стороннім спостерігачем, а висловлювати свої думки, проблеми та вимоги, створювати умови для спільного вирішення проблем.

На сьогодні актуальним є формування державної політики на принципах сервісної держави, декотрі з яких безпосередньо стосуються громадянського суспільства:

- забезпечення прав та свобод людини як першочергове завдання держави;
- держава повинна співпрацювати із громадянами під час реалізації своїх функцій [7].

Відповідно до цієї концепції держава відходить від адміністративно-командної системи. Фактично можна говорити про державу-партнера, котра співпрацює з суспільством та діє в його інтересах. Базуючись на цьому громадянське суспільство може розглядатись як повноправний учасник процесу публічного управління. Так як виборчий процес займає центральне місце у публічному управлінні, оскільки він напряду впливає на формування всієї системи органів публічної влади, то громадянське суспільство не повинно лишатись осторонь та має впливати на удосконалення виборчого процесу.

Беззаперечним є той факт, що участь у виборчому процесі та особисте волевиявлення громадянина вказує на наявність громадянського вибору, котрий базується на певних переконаннях. Разом з тим, виборчий процес та безпосередньо вибори можна розглядати з економічної точки зору як акт купівлі – продажу. Єдиною поправкою є те, що товаром виступає виборча програма, гасла та обіцянки політичних партій та кандидатів, а ціною є голоси виборців. Таким чином, виборці купують товар, якість якого іноді можна піддати сумніву, оскільки рекламою «товару» є передвиборча агітація, котра може бути нечіткою, неправдивою, неформалізованою тощо. На відміну від економічної діяльності політика дає більше можливостей (своєрідний прибуток у вигляді впливу на прийняття владних рішень), однак при цьому «купівля – продаж» (вибори) відбувається не так часто, що спричиняє більш у конкуренцію та породжує конфлікти соціально-політичного характеру.

Деякі науковці вбачають у цьому й певну перспективу, звісно з внесенням правок. Робиться наголос, що людина робить своє волевиявлення на основі спільних думок, інтересів, вподобань. При цьому виборець

поєднує свої інтереси з колективними, суспільними, а також усвідомлює, що власний добробут у більшій чи меншій мірі залежить від добробуту спільноти [9].

Якщо звертати увагу на відзначену точку зору, то підвищується значення громадянського суспільства та його інститутів, завдяки яким громадянин може вчитись критично ставитись до отриманої інформації, аналізувати вислови, гасла, дії політиків не з точки зору сьогодення, а з врахуванням попереднього досвіду. Загальновідомо, що більшість політичних партій та діячів активізуються безпосередньо перед виборами, коли потрібно виграти голоси виборців. В інший час активність або не простежується, або вона мінімальна.

Завданням інститутів громадянського суспільства повинен стати контроль, моніторинг та загалом взаємодія як з органами публічної влади, так і з політиками. Завдяки цьому можна отримати суспільну користь від діалогу між органами влади, політиками, громадськістю. Тим самим може бути удосконалено виборчий процес через спільну домовленість про цивілізовані, етичні, усвідомлені дії з боку всіх учасників виборчого процесу. Адже, якщо порівнювати економічну та політичну діяльність, то у державі має сформуватись сучасна система регламентації та своєрідного контролю за якістю товару, котрим в даному випадку виступає політична програма, що пропонується виборцям.

Спираючись на виняткову роль громадянського суспільства варто відмітити вагоме значення у його розвитку правосвідомості громадян. Правосвідомість є не лише показником обізнаності людей щодо питань правового характеру, а й виступає стримуючим фактором у суспільно-політичних відносинах. З іншого боку вже громадянське суспільство та окремі його інститути мають сприяти підвищенню рівня правосвідомості, що дозволить в певній мірі забезпечити стабільність у суспільних процесах та, зокрема, може позитивно вплинути на перебіг виборчого процесу.

Під правосвідомістю розуміють форму суспільної свідомості, котра включає систему вольових інтелектуальних процесів щодо правової системи у її динаміці або пов'язаної з цим діяльності, вона виступає основою для формування правових норм шляхом визнання громадянами їх цінності в ролі фактору впливу в суспільних відносинах. Правосвідомість представляє собою сукупність уявлень, ідей, теорій, поглядів та почуттів [5]. Саме крізь призму цих уявлень громадяни оцінюють події у суспільстві та визначають своє відношення до них. В тому числі це стосується й виборчого процесу, де правосвідомість дозволяє визначити своє місце у цьому процесі, усвідомити суспільні інтереси та виокремити з них власні інтереси.

Для органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства важливим є те, що високий рівень правосвідомості громадян може бути одним з найбільш вагомим та ефективним засобів забезпечення належної реалізації ними своїх виборчих прав. Це, в свою чергу, впливає на формування владних органів, їх подальше функціонування та задоволення потреб суспільства.

В умовах сьогодення, коли в державі відбувається низка масштабних перетворень, зазнає впливу в тому числі й правосвідомість. Особливо це може проявлятися крізь призму вікової та соціальної стратифікації. Економічна нестабільність та скрутне фінансове становище значної кількості громадян негативно впливає на ситуацію: по-перше, громадяни зайняті виживанням не завжди цікавляться правовими питаннями; по-друге, розширено коло об'єктів для агітаційного впливу, при чому запропоновані гасла навряд чи будуть піддаватись критиці. Щодо вікового поділу, тут ситуація схожа: вагома кількість молоді політикою та правовими питаннями не цікавиться, а люди старшого покоління мають певні переконання, котрі важко змінити. Тут вже молодь виступає в ролі піддатливого об'єкта агітації, особливо за умови використання новітніх технологій [10, с. 55].

Звісно, держав в особі органів влади повинна перейматися проблемою підвищення правосвідомості своїх громадян. Однак, в силу того, що ця проблема має вплив на виборчий процес та формування самих органів влади, то інститути громадянського суспільства повинні приймати активну участь у формуванні громадської правосвідомості. Вплинути на економічний стан та рівень життя населення країни інститути громадянського суспільства якщо й можуть, то тільки опосередковано та з плином часу, але щодо питань протидії політичній маніпуляції та просвітництва серед молоді – це широке поле для діяльності.

Як правило, маніпулятивний вплив на виборців здійснюється через використання низки способів (рис. 2).

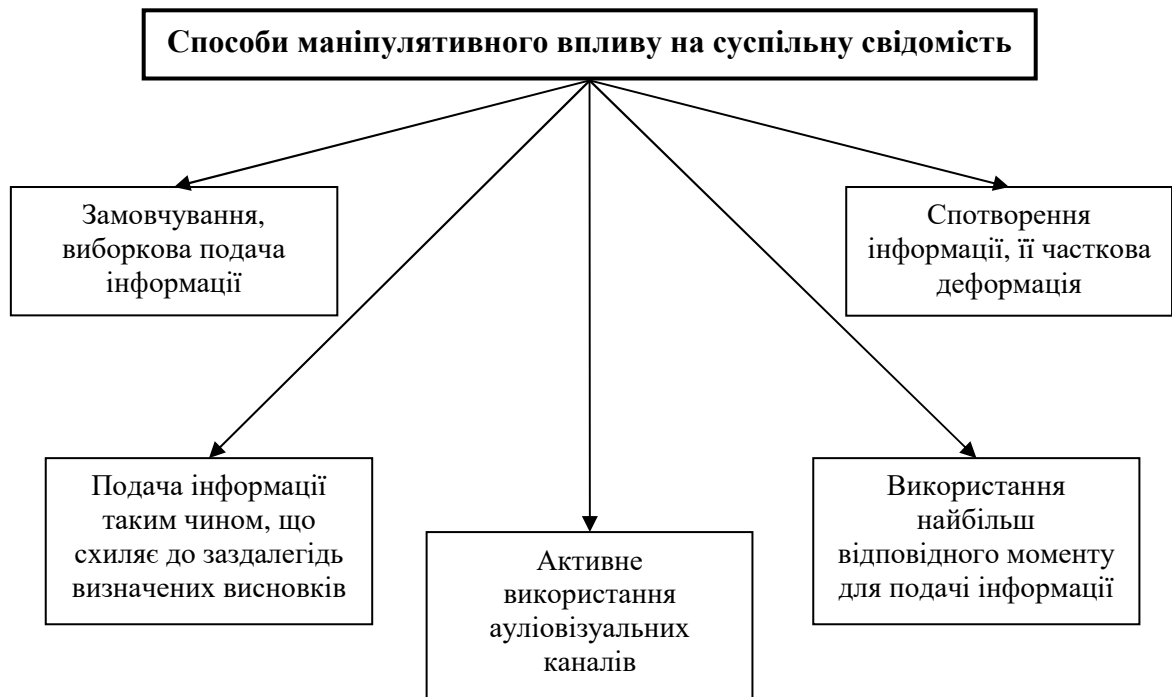

Рис. 2. Способи маніпулювання суспільною свідомістю

Джерело: [1, с. 90]

Спеціалісти наголошують на тому, що пізнання людиною оточуючого простору, в тому числі й суспільно-політичного, проходить шляхом чуттєвого сприйняття та засвоєння стереотипів, котрі у готовому вигляді легше сприймаються. Зниження критичного ставлення до стереотипів може відбуватись під впливом соціальних або психологічних чинників. До соціальних можна віднести визнання суспільством певних стереотипів та освітній ценз, до психологічних – спілкування в умовах спільних дій та сильні емоційні враження [1, с. 92]. Безумовно, усунути вплив психологічного характеру інститутам громадянського суспільства достатньо важко, оскільки ті ж самі збори та мітинги цілком законні за умови, якщо там не відбувається нічого протиправного, а правдивість промов, лозунгів та іншого часто лежить в межах моралі організаторів заходу. Але щодо питання освітнього цензу, то тут є широке поле для діяльності, ведення контрпропаганди, навчання критичному мисленню, ознайомлення виборців з основами законодавства тощо.

Ще одним прийомом «брудних» політичних технологій є розповсюдження «фейкової» інформації (вигадані новини, підроблені фото, відео, аудіо тощо). З таким прийомом активна громадськість може боротися допомагаючи спростувати невірну інформацію та через діючі правові норми вимагати усунення даних та спростування у випадку їх розміщення ЗМІ.

Окремим каналом розповсюдження є Інтернет, котрий останнім часом більш інтенсивно використовують. Це обумовлено великою швидкістю розповсюдження та широкою аудиторією, більшість з якої є молодь. Спеціалісти Інституту масової інформації відмічають, що спонукання виборців схилитися до певного кандидату або політичної сили фактично є такою ж агітацією, як і через радіо, телебачення, друковані ЗМІ. Відповідно, на таку агітацію розповсюджуються такі ж вимоги й обмеження, що може супроводжуватись вимогою спростування, усунення інформації тощо [6].

В цілому з таким варіантом маніпулювання суспільною свідомістю боротися доволі важко [8], проте існує відпрацьована практика. Наприклад, з соціальною мережею Facebook співпрацює громадське об'єднання, яке намагається боротися з «фейками» соціально-політичного та економічного характеру. Наразі достатньо успішно блокуються повідомлення в яких міститься неправдива інформація щодо пандемії COVID-19, запобігання захворюванню, епідеміологічної ситуації в країні тощо. Отже, в умовах виборчого процесу інститути громадянського суспільства можуть об'єднувати свої зусилля та таким самим чином протидіяти маніпуляціям у мережі Інтернет.

Для забезпечення комплексності заходів з удосконалення виборчого процесу важливою є співпраця громадянського суспільства з органами публічної влади. Так, громадськість може ініціювати, а влада підтримати зміни у державній інформаційній політиці. Підґрунтям для цього є те, що масова дезінформація являє собою реальну загрозу виборчому процесу та вільному демократичному формуванню представницьких органів. Сьогодні постала необхідність в актуалізації практики інформаційної аналітики, вироблення стратегії та тактики подолання проблем інформаційного характеру в умовах виборчого процесу.

Дослідниками робляться пропозиції щодо розповсюдження інформаційно-правової культури держави, суспільства, окремого громадянина. В її основі мають бути механізми правового регулювання інформаційного простору, особливо по відношенню до дії виборчого законодавства, вироблення моральних орієнтирів тощо [10, с. 57]. Подібні зміни до державної політики можуть бути ініційованими громадськими об'єднаннями, котрі

також можуть в подальшому залучитись до її впровадження та вирішення проблемних питань під час виборчого процесу. Паралельно інститути громадянського суспільства можуть використовувати для розповсюдження пояснювальної інформації політичного та правового характеру у такий же спосіб, як політики ведуть пропаганду: інформація в мережі Інтернет, соціальних мережах, яскрава інфографіка з простими та зрозумілими тезами. Додатково через соціальні мережі або за допомогою месенджерів можна організувати консультації для усіх охочих. Тим самим може бути сформовано дієвий механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з широкою громадськістю, підвищення правової свідомості, політичної обізнаності й готовності громадян до участі у виборчому процесі.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи дослідження висловити думку про те, що є великий потенціал у впливі громадянського суспільства на удосконалення громадянського суспільства. Слід говорити про те, що громадянське суспільство має впливати на підвищення ефективності органів публічної влади, удосконалення діючих механізмів управління в усіх сферах життєдіяльності, в тому числі й щодо питань формування представницької влади. Якщо в країні сформовано розвинуте громадянське суспільство, то уникнення певної частки проблем виборчого процесу є лише питанням часу. При чому в Україні це можливе якщо спиратись хоча б на положення Конституції.

Завданням інститутів громадянського суспільства повинен стати контроль, моніторинг та загалом взаємодія як з органами публічної влади, так і з політиками. Завдяки цьому можна отримати суспільну користь від діалогу між органами влади, політиками, громадськістю. Тим самим може бути удосконалено виборчий процес через спільну домовленість про цивілізовані, етичні, усвідомлені дії з боку всіх учасників виборчого процесу. Щодо боротьби з використанням «брудних» політичних технологій, то інститутам громадянського суспільства варто розвивати свою діяльність у напрямку роз'яснювальної роботи серед громадян та ініціювання змін в державній інформаційній політиці для подолання загроз суспільної стабільності через політичні ігри та використання неетичних методів боротьби.

Література.

1. Каламаж Р. В. Маніпулятивний аспект виборчих технологій. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія і педагогіка*. 2011. Вип. 18. С. 87-94.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
3. Кравченко В. Ю. Політичне насилля в умовах виборчого процесу. *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць*. 2020. Випуск 155 (№ 4). С. 242-245.
4. Махно А. А. Проблемні аспекти незаконної агітації як підстави для порушення виборчого процесу в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 320-325.
5. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 297-303.
6. Особливості передвиборної агітації в Інтернеті. *Інституту масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua>.
7. Піляй А. М. Побудова публічно-сервісної держави в Україні: оцінка експертів та українські реалії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 3. С. 39-47.
8. Поліщук І. О., Рум'янцев С. В. Політичне маніпулювання: сутність та проблема його обмеження. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2. С. 199-206.
9. Савков А. П. Основні напрямки підвищення правової культури учасників та організаторів виборчого процесу. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 30-37.
10. Сопілко І. М., Папахян Т. Р. Особливості правосвідомості молоді як суб'єктів виборчого процесу на прикладі опитування студентів ЮФ НАУ. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 1. С. 54-60.

References.

1. Kalamazh R. V. (2011) Manipulativnyj aspekt vyborchych tekhnolohij [Manipulative aspect of election technologies]. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology and pedagogy*. No. 1, pp. 54-60.
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996) The Constitution of Ukraine, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/> (Accessed 25 December 2020).
3. Kravchenko V. Yu. (2020) Politychne nasyllia v umovakh vyborchoho protsesu [Political violence in the election process]. *Hileia: naukovyj visnyk*. No. 155 (4), pp. 242-245.
4. Makhno A. A. (2019) Problemni aspekty nezakonnnoi ahitatsii iak pidstavy dlia porushennia vyborchoho protsesu v Ukraini [Problematic aspects of illegal campaigning as grounds for disrupting the election process in Ukraine]. *Journal of Eastern European Law*. No. 70, pp. 320-325.
5. Muzh V. V. (2016) Pravosvidomist': teoretychni aspekty poniattia [Legal awareness: theoretical aspects of the concept]. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Legal sciences*. No. 837, pp. 297-303.
6. Features of election campaigning on the Internet. Institute of Mass Media, available at: <https://imi.org.ua>.

7. Piliaj A. M. (2019) Pobudova publichno-servisnoi derzhavy v Ukraini: otsinka ekspertiv ta ukrains'ki realii [Building a public service state in Ukraine: expert assessment and Ukrainian realities]. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 3, pp. 39-47.

8. Polischuk I. O. and Rum'iantseva S. V. (2013) Politychne manipuliuvannia: sutnist' ta problema joho obmezhenia [Political manipulation: the nature and the problem of its limitations]. *Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*. No. 2, pp. 199-206.

9. Savkov A. P. (2010) Osnovni napriamky pidvyschennia pravovoi kul'tury uchasnykiv ta orhanizatoriv vyborchoho protsesu [The main directions of improving the legal culture of participants and organizers of the election process]. *University scientific notes*. No.2, pp. 30-37.

10. Sopilko I. M. and Papakhchian T. R. Osoblyvosti pravosvidomosti molodi iak sub'iektiv vyborchoho protsesu na prykladi opytuvannia studentiv NAU [Peculiarities of youth legal awareness as subjects of the election process on the example of a survey of NAU law students]. *Legal Bulletin. Air and space law*. No. 1, pp. 54-60.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2021 р.